

TRANSPOZICIJA POIMENOVANJ TUJIH KULTURNIH REALIJ V SLOVENSКИH POLJUDNOZNANSTVENIH BESEDILIH S KONCA 19. STOLETJA

Razvoj poljudnoznanstvene literature bistveno vpliva na oblikovanje znanstvenih terminoloških sistemov v sodobnih južnoslovanskih knjižnih jezikih. Prav v njej poteka proces selekcije in terminologizacije določenega besedja, ki mu sledi končna kodifikacija v leksikografskih priročnikih. Hkrati pa pride do neterminološke uporabe istega besedja v skladu z normo poljudnoznanstvenega stila te dobe, ki poseduje določene jezikovne strategije za doseganje ustreznih retorično-publicističnih in ideoloških učinkov. V tem kontekstu so na pomenski, formalni in pragmatični ravni obravnavane slovenske ustreznice poimenovanj bolgarskih in srbskih kulturnih realij v knjigi Antona Bezenška *Bolgarija in Srbija*, 1897.

slovenska, bolgarska in srbska poimenovanja kulturnih realij, terminologizacija, poljudnoznanstveni stil knjižnega jezika

The development of popular-scientific literature has had a profound influence on the formation of the academic-scientific terminological systems of contemporary South Slavic standard languages. It is this type of literature that affects the process of selection and terminologisation of the lexis that precedes lexicographical codification. At the same time, non-terminological use of the same expressions is taking place according to the norm of the popular-scientific style of the age. It is characterised by strategies of language use aimed at achieving certain rhetorical-journalistic and ideological effects. An analysis is presented of Anton Besenšek's book *Bolgarija in Srbija* (1897) and emphasis is placed on the Slovene equivalents of Bulgarian and Serbian designations of culturally specific elements and their characteristics, examined on a semantic, formal and pragmatic level.

Slovene, Bulgarian and Serbian designations of culturally specific elements, terminologisation, popular-scientific style of the standard language

Poljudnoznanstvena literatura igra bistveno vlogo pri normiranju terminoloških sistemov slovenskega knjižnega jezika s konca 19. in z začetka 20. stoletja. Proces terminologizacije in determinologizacije (kot izraz dinamike jezikovne evolucije), temeljita na tenziji med terminološkimi sistemi in njihovem medsebojnem delovanju na eni strani in poljudnoznanstveno literaturo in/ali mediji na drugi. Ta medsebojna delovanja so zgodovinsko omejena, odvisna od jezikovne situacije in

tipološke karakteristike knjižnega jezika iz ustreznega obdobja njegovega razvoja (Vidovič Muha 2000: 111–156, Žele 2004: 133–148).

Knjiga Antona Bezenška *Bolgarija in Srbija* (Družba sv. Mohorja v Celovcu, 1897) je klasičen primer poljudnoznanstvenega branja neke dobe. V njej so prikazani ljudska kultura, zemljepisne značilnosti, zgodovinski in sodobni razvoj bolgarske in srbske družbe. Namen dela je predvsem informativen, zaradi česar je najbolj frekventna besedilna mikrostruktura podobna enciklopedičnemu članku, ki ga lahko ponazarjajo statistične razpredelnice ter fotografsko gradivo. Hkrati pa A. Bezenšek opisuje svoje vtise z lastnih potovanj po južnoslovanskih deželah; v razmišljanjih o zgodovinski usodi južnoslovanskih narodov pride do izraza avtorjeva emocionalna in racionalna privrženost slovanofilskim idejam. Te sestavine pomenske strukture besedila so realizirane s pomočjo jezikovnih značilnosti leposlovnega in publicističnega sloga, pri čemer meja med posameznimi slogovnimi sistemi ni vedno diferencirana. Kohezija med narativnimi in opisnimi strukturami, neločevanje poljudne od znanstvene norme je značilnost v razvoju poljudnoznanstvenega sloga slovenskega knjižnega jezika pred prvo svetovno vojno (Sajovic 2004) in prav tako na splošno karakterizira ostale južnoslovanske jezike.

Kot izjemno dober poznavalec balkanske regije in nadarjen publicist in pisatelj si A. Bezenšek pri selekciji in interpretaciji dejstev prizadeva, da bi poudaril posebnosti v življenju Bolgarov in Srbov. Ta avtorjeva težnja narekuje uvajanje in razlago precejšnje količine tako imenovane brezekvivalentne leksike – ene izmed najbolj pomembnih sestavin jezikovne podobe sveta, ki je za vsak posamezni jezik drugačna (Maslova 2001). Preučevanje pomenskih transformacij tovrstne leksike v procesu prilagajanja slovenskemu jezikovnemu okolju lahko ponudi nove zamisli pri iskanju adekvatnih principov v zvezi s sestavo dvojezičnih slovarjev kulturno zaznamovanega besedja (Zakrajšek 2002). Poimenovanja bolgarskih in srbskih realij v slovenščini se transponirajo na različne načine, odvisno od predstav A. Bezenška, katere izmed njih sodijo v splošni jezik in katere v terminološkega.

Kulturno zaznamovano bolgarsko in srbsko leksiko v Bezenškovi knjigi se da razvrstiti v nekaj leksičnopomenskih skupin, ki vključujejo predvsem besede turškega, grškega, rusko-cerkvenoslovanskega izvora ter tudi dialektizme bolgarskega in srbskega jezika, in sicer:

1. Tradicionalna kultura

1.1 Koledarski prazniki: *malka koleda*, *koledarka*, *budnik* 84, *budni večer* 86, *survatka* 86, *survatkarji*, *survatkovat* 85, *bogojavljenje* 86, *lamkanje* 89, *velik den* 89, *sv. Nikola*, *sv. Jovan* 210, *Ivanov dan* 214, *lila* 215, *Jurjev dan*, *dan sv. Jurja* 214, *moba* 192 itd.

1.2 Družinski prazniki: *krstenje* 93, *zadušna (večerja)* 93, *slava* 210, *zavetina* 212, *zapis* 212, *žrtva* 210, *dača*, *naselje*, *povojnica* 219, *godenik* 94, *dever* 95, *godež*

94, *zgoditi se* 94, *odumvanje* 94, *menež* 94, *ara*, *mali armas*, *veliki armas* 94, *svatba* 218, *obiležje*, *svek(e)r*, *svekrva* 96, *mladoženik* 97, *deverov stol* 98, *zestra* 117, *povratki* 99, *prid* 117 itd.

1.3 Praznoverja: *karakondžul* 86, *samodiva*, *samodivski ogenj* 89, *(baba) ba-jačnica* 202, *bajati* 202, *uročasvanje* 84, *veštica* 202 itd.

2. Tradicionalno življenje

2.1 Tkanine in oblačila: *(slivenski) šajak* 33, *fustán* 50, *gugla* 51, *opinci* 52, *kalpak* 10, *gunje* 196, *prestilki* 197, *gaće*, *košulja* 196 itd.

2.2 Hrana in pijače: *krstni kolač* 210, *kisla čorba* 162, *čorba* 210, *rakija* 85, *sladko* 85, *porezanik* 91, *budnik* 84, *kačamak* 110, *kačkaval* 153, *bukovička kisla voda* 162 itd.

2.3 Glasbila in plesi: *svirke* 82, *gajde* 83, *horó* 83, *horište* 83, *voditi horó* 83, *horovodne pesmi* 83, *horovoditelj* 83, *kolo* 83, *svirači* 96 itd.

2.4 Obrti: *kujumdžija* 224, *kilim* 112, *čilim* 149, *čilimska obrt*, *čilimarska družina* 222, *rožno maslo*, *muskal* 106, *majstor*, *kalf?*, *šegrt*, *tajfa* 225, *čorbadžija*, *tajfadžija* 121, *ortak*, *čerak* 121 itd.

2.5 Poljedelstvo in živinoreja: *ostén* 107, *vršenje* 227 itd.

2.6 Rastline in živali: *zdravec* 91, 98, *plavut* 92, *golubačka muha* 164–165 itd.

3. Socialna in teritorialno-administrativna diferenciacija

3.1 Teritorialno-uradovalne strukture: *župa*, *katun* 37, *knežina*, *nahija*, *okrug*, *srez* 178, *vilajet* 43 itd.

3.2 Poimenovanja državno-administrativnega, socialnega in cerkveno-administrativnega statusa posameznika in družbenih skupin: *raja* 39, *zadrugar* 188, *domakin* 114, *domakinka*, *domakinja* 114, *šajka* 101, *župan* 37, *veliki župan* 167, *hajduki* 101, *čiflik-sajbija* 102, *janičarji* 173, *beg*, *boljar* 222, *knjaz* 38, *vojvoda* 38, *baši-bozuk* 41, *beglerbeg rumelijski* 13, *spahija* 178, *kediv* 104, *(zemaljski) (nad)knezovi* 177, *oberknez* 178, *prevodčici*, *orači*, 72, *rataji* 117, *daskali* 72, *okrožni upravitelj* 20, *predstavitelj* 42, *fanarijoti* 75, *narodno opolčenje* 43, *praporščiki*, *poručniki*, *kapetani*, *podkapetani* 180, *metropolit* 20, *eksarh* 63, *enorijski sveštenik*, *apostolski namestnik* 60, »*nastojatelj*« *samostanski* 71, *poslušnik* 72, *mufti* 53, *unijat* 68 itd.

3.3 Institucije: *velika skupščina* 171, *visoka porta* 176, *sobranje* 102, *veliko narodno sobranje* 21, *oblastno sobranje* 29, *Navadno sobranje* 42, *ministerski svet* 43,

čitališče, zemljedelčeske kase 80, sinoda 53, eksarhija 53, eparhija 53, eksarhat 64 itd.

3.4 Dokumenti: *konstitucija* 26, *trnovska konstitucija* 42, *ferman* 30, *hati-humajum* 59 itd.

3.5 Lokacije in zgradbe: *džamija* 13, *minaret* 14, *čaršija* 14, *konák* 16, *redut* 22, *okop* 156, *han* 110, »*kuršum han*« 28, *hambár* 227, *gumno* 226 itd.

3.6 Mere in denarne enote: *lev* 18, *stotinka* 130, *groš* 94, *uvrat* 99, *dinar* 147 itd.

3.7 Ideologemi: »*celokupna Bolgarija*« 10, »*zjedinjenje*« 16, »*osvobojenje*« 26, »*cerkvena borba*« 41, *ustajenje* 166 itd.

V Bezenškovem besedilu so semantične skupine in ustrezne besedne družine poimenovanj bolgarskih in srbskih realij prisotne v reducirani obliki, kar pomeni, da je pred procesom transpozicije najprej potekal proces selekcije (tj. enojezični bolgarski in dvojezični bolgarsko-slovenski slovar kulturne leksike ne bi imela istega števila iztočnic). Pri odbiranju brezekvivalentnega besedišča iz izhodiščnega jezika odpadejo določeni nazivi, toda hkrati je mogoče, da se opisi denotatov ohranijo (skrite realije) (npr. opis zapenjače pasa pri ženski narodni noši brez omembe njenega naziva *pafta*, 50: *Pas, ki je tri do štiri prste širok, je posebno lepo vezan in prepleten; navadno je iz sukna in obšit z raznimi trakovi. Spreddaj ga zaklepata dve zapenjači iz preproste kovine, le redkoma srebrni.*).

Kulturno zaznamovana leksika in njene slovenske ustreznice v besedilu so izločene s pomočjo posebnega sistema grafičnih in leksičnih znakov. To so najpogosteje:

- oklepaji in narekovaji: »*kačamak*« (žganci) 110, *lepe gostilnice (hani)* 215;
- okrajšava tj. – *Osnovni državni zakon v Bolgariji je trnovska konstitucija, t.j. ustava, ktera se je sklenila v »velikem narodnem sobranju« v Trnovem leta 1879* 42; *kilogram po jeden groš (tj. po 8–10 kr.)* 106;
- veznik *ali*: *samodive ali »divje žene«* 89, *domakinja ali domačica* 115;
- glagoli govorenja: *praznik sv. treh kraljev, ali kakor pravijo »bogojavljenje«* 86, *Temu pravijo »lamkanje«* 89.

S pomočjo navedenih znakov je prav tako ekspliciran vsak drugi primer jezikovne variantnosti:

- slovenske variante domačega in tujega izvora (*ni pomankljaja (deficita)* 131, *z različnimi okraski (ornamenti)* 125), ali pa dva leksema različnega teritorialnega izvora (*slive (češplje)* 223);

- bolgarski sinonimni pari, ki se nanašajo na staro družbeno ureditev in običaje: *Moška vrsta se imenuje rodbina ali rodja ali pa debela kri in moška kri; Ženska vrsta se imenuje tanka kri ali ženska kri* 37; *pri ženinu, kateremu pravijo v teh krajih sploh »momčé« (tj. fant); Pri nevesti, kateri sploh pravijo »momá« (tj. dekle)* 96; *odumvanje (razgovarjanje) ali čisto pesniški »zelena kitka« (zeleni šopek)* 94; *ta*

dan imenujejo tudi »mali armas« (= menež), »veliki armas«, tj. zaroka ali godež 94, svat ali dvornik 94; variantna poimenovanja naselij: Ruščuk ali Ruse 21, Sofija (Sredec) 7, 12, Plovdiv (tujci ga imenujejo »Filipopolis«) 26; in prav tako stilistične pripombe: na primer o toponimu Lom-palanka 20;

– stilistično obarvani izrazi v slovenščini: vitezi »žalosne postave« 182, »strmeče čeri« (pečine) – jame 156, delajo kot »črna živina« 124, pri »židani volji« 188;

– druge besedilne pojasnitve in parafraze: prebivalcev šteje (po zadnjem štetju l. 1893) 3,310.713 8, na desnem, tj. bolgarskem bregu Donave 19; da delajo nered ali da se puntajo 63.

Na podlagi funkcij teh besedilnih markerjev se da skleniti, da so poimenovanja bolgarskih in srbskih realij implicitno ovrednotena in razvrščena med pojave jezikovne variantnosti pri formiranju slovenskega knjižnega jezika v okviru opozicij regionalno – nadregionalno, nacionalno – internacionalno, nevtralnno – stilno zaznamovano (o procesih formiranja slovenskega strokovnega izrazja gl. Orožen 2003). Prav omenjeni parametri oblikovanja slovenske leksične knjižne norme narekujejo glavne smeri v recepciji kulturno zaznamovane bolgarske in srbske leksike.

Žanrsko-stilistične značilnosti besedila povzročajo uvajanje **opisa in definicije** kot enega izmed glavnih načinov transpozicije poimenovanj kulturnih realij – razlage so lahko leksikološkega ali enciklopedičnega tipa, brez razvidne medsebojne diferenciranosti. Enciklopedične definicije »v čisti obliki« so najpogosteje prisotne ob razložitvah prvin onomastičnega gradiva, posebej ob prikazovanju elementov ljudske kulture (npr. *moba*, *god*, *koleda*). Ti opisi bi postali odlično izhodišče za enciklopedične članke dvo- ali trojezičnega etnološkega slovarja; prim. na primer opis običaja *lamkanje*, 89:

Burke uganjajo navadno na siropustno nedeljo. Privežejo na nit košček sladke potice, zazibljejo nit, visečo od stropa, da maha sem ter tja, a otroci lové z usti tisti košček. Z rokami se ga nobeden ne sme dotakniti, a kdor ga ulovi, sme ga pojesti. Temu pravijo »lamkanje«.

Skupaj z enciklopedičnimi se med definicijami, vgrajenimi v narativne strukture besedila, dajo izločiti tudi leksikološki opisi ekstenzijskega ali intenzijskega tipa (v smislu, ki ga določa Mihaljević 1998): *Brez kave – pa bilo tudi jačmenove – ne more biti v srbski hiši; pa ne samo enkrat na dan, ampak večkrat jo pijejo iz majhne skledčice* (»šalice«), *v katero se naliva z goščo vred, kar je sploh v jutrovih deželah navadno* 192 > šalica – majhna skledčica za pitje kave; *Očetu svojega moža (svekrvu) mora vsdkdar roko poljubiti, kedar se vrne s polja ali s pota domú* 219 > svek(e)r(v) sic! – oče nevestinega moža; *arhijerejski namestniki* (namestniki višjih duhovnih pastirjev) 53 > arhijerej – višji duhovni pastir; *vsak kraj ima navadno še svoj mestni praznik, svoj zbor* 92 > zbor – mestni praznik).

V enciklopedičnem opisu je prav tako opazen določen tip drugotne lingvistične informacije, ki se nanaša na etimologijo, besedotvorne značilnosti in pojasnjevanje

notranje oblike besede. Najbrž ni slučajno, da ta pristop pride do izraza predvsem pri toponimih, ki individualizirajo posamezne enotne denotate in v največji meri prikazujejo kulturno-nacionalno samoniklost besedišča. V tem kontekstu so opazni primeri ekspliciranja besedotvorne strukture samostalnikov, nastalih iz toponimov, npr. *fanarijoti*: »*Fanarijoti*« pravijo grškim duhovnikom po »*Fanarju*«, kakor se imenuje v *Carigradu tisti del mesta, kjer prebiva grški patrijarh* 40; *Grška duhovščina s svojim glavarjem, stanujočim v Fanarju (tako se imenuje oni del Carigrada, kjer ima grška patrijarhija svoj sedež)*. Imenovali so to za torej privržence te stranke »*fanarijote*« 75; prim. tudi razlago poimenovanja *Golubačka muha* in njenega izvora iz krajevnega imena *Golubac* v okviru enciklopedičnega opisa žuželke – njenih značilnosti, habitata, škode, ki jo povzroča in boja proti njej (164–165).

Na podoben način je pojasnjena notranja oblika besed, tvorjenih iz splošno-slovanskih korenov, ki so najpogosteje ali krajevna imena (gozd »*Košutnjak*« < *V Košutnjaku je zdaj nekaj divjačine, posebno košut, od katerih je gozd dobil ime* 146; Šipčanski klanec < »*Šipek pomeni v bolgarskem jeziku r o ž a* 106), ali pa poimenovanja pojmov, nanašajočih se na ljudsko kulturo (*precej se oženi ali »zadomi«, tj. uredi si svoj dom, svoje ognjišče; beró ob reki razne drobne šibe in veje, ktere je voda doplavila (zato jim pravijo »plavut«)* 92). Pri tem tipu transpozicije neizogibno pridejo do izraza primeri medjezikovne homonimije, pri čemer nekatere od njih avtor razlaga in loči v pomenskem pogledu (*o novi dvojici se pravi, da sta »godenika«, ali da sta se »zgodila«, tj. pogodila* 94), drugi pa povzročajo napačne razlage s spremembo motivacijskega onomaziološkega obeležja v duhu ljudske etimologije (*S tem hočejo baje prestrašiti samodive ali »divje žene«* 89; *Vojvoda je bil, kakor pove samo ime, vodja soplemenikom ob času vojske ...* 38; *Snujejo se tu pa tam »čitališta« (čitalnice), ki pa nimaju druge svrhe, kakor dajati članom gradivo za čitanje (novine i knjige)* 83).

Pri poimenovanjih ključnih pojmov iz skupine kulturno zaznamovanega besedišča, ki so podrobno razložena in glasovno ter oblikoslovno prilagojena, je lahko poudarjena tudi besedotvorna produktivnost podstave (*horó – horište – horovodne (pesni) – horovoditelj* 83; *godež – godenik – zgoditi se* 94; *koleda – koledarka* 83; *samodiva – samodivski (ogenj)* 88–89; *patrijarh – patrijarški (prestol)* 60; *čilim – čilimarsko (družino) – čilimska (obrt)* 222; *surva – survatkarji – survatka – survatkovat* 85–86).

Drugi najbolj razširjeni način transponiranja kulturno zaznamovanega besedišča je **glosiranje** (*daskal – učitelj* 75, *narodno sobranje – deželni zbor* 16, *piščalke (svirke)* 82, *eparhija – nadškofija* 53, *metropolit – nadškof* 53, *enorija – župnija, enorijski sveštenik – župnik* 53, *sv. Nikola (Miklavž)* 210, *dan sv. Jurija (Džurdževdan)* 213, *konstitucija – ustava* 42 itd.), pri katerem pride do zapletenih pomenskih transformacij. Pri tem postopku slovenski bralec ustrezno bolgarsko ali srbsko besedo dojema preko slovenske ustreznice, ki jo je navedel avtor besedila. Praktičnopomenska struktura domače besede obstaja v dveh glasovnih realizacijah (domači in tuji), pri čemer kontekst lahko aktualizira eno izmed njih. Beseda *rakija*

je na primer pri Bezenšku glosirana kot *žganje*. V zavesti govorca slovenščine in v kontekstu, ki se nanaša na Srbijo ali Bolgarijo, naj bi beseda ohranila svojo slovensko pomensko strukturo, ta pa bi se združila z glasovnim kompleksom, ki oblikuje formo tuje besede – *rakija*. Bolgarska beseda zgubi del svojih pomenskih sestavin, nanašajočih se na posebnosti v tehnologiji proizvodnje, sestave, okusa pijače. Hkrati nova glasovna forma besede *žganje* – *rakija* postane nosilec semantične strukture slovenske besede, z dodatnim pomenom »bolgarski«, »srbski«. Torej nastane tretja beseda, ki tekmuje za mesto v leksičnem sistemu ciljnega jezika – sestavljena je iz pomenske strukture slovenske ustreznice (z dodatno novo semantično sestavino »bolgarski« in/ali »srbski«) in glasovne oblike tuje kulturno zaznamovane besede.

Pri glosiranju najpogosteje pride do odvzetja ali dodatka pomenskih sestavin, kar je odvisno od pomenske strukture ustrezne besede v ciljnem jeziku. Transponiranje lahko poteka v smeri h generalizaciji pomenske strukture, ki jo v nekaterih primerih kontekst ali dodaten enciklopedični opis konkretizirata (čiflik-sajbija – velik posestnik 102: *ni vsak veleposestnik čiflik-sajbija*; kalfa – pomočnik 225, šegert – učenec 225: *ni vsak pomočnik kalfa in ni vsak učenec šegert*; še analogno: boljar – plemenitaš 32; gunje – širok plašč 196; kalpak – kapa 103, muftija – duhovnik 53). Najširši tip generalizacije je opazen v primerih, ko se pomen tuje besede oblikuje le na podlagi konteksta njene rabe (*državni uradniki: ... so bili čisto po vojaško urejeni: praporščiki, poručniki, podkapetani, kapetani itd.* 180 > praporščik, poručnik in podkapetan – vrste administrativno-uradnih poklicev; *Zdaj prinesejo na mizo »kislo čorbo«, ktero Srbi jako radi jedó* 210, ... *dobra jedila: čorba, pečenka, sir itd.* 215 > (kisl?) čorba: vrsta srbske nacionalne jedi). Posebno besedno podskupino tega tipa sestavljajo ideologemi kot »*celokupna Bolgarija*« 10, »*zjedinjenje*« 16, »*osvobojenje*« 26, »*cerkvena borba*« 41, *ustajenje* 166; njihova semantika se v zavesti govorcev slovenskega jezika oblikuje ne samo na podlagi konteksta, ampak tudi na osnovi leksične sorodnosti med dvema južnoslovanskima jezikoma.

Semantična transformacija lahko poteka v nasprotni smeri – proti pomenski konkretizaciji (poslušnik – služabnik v samostanu 72: *ni jasno, da je podrejeni položaj duhovnika priprava za sprejetje meniškega poklica*; kilimi – preproge, prostirači 112, čilimi (preproge) 149, 222): zgubijo se pomenske sestavine, ki se nanašajo na specifično izdelavo, obliko in dekorativne funkcije; slovenski besedi *preproga* v srbsčini in bolgarščini ustrezajo *ponjava* oziroma *čerga*). Pri preoblikovanju semantične strukture se lahko zgubi osnovni konotativni pomen besede (na primer *raja* – *čreda* 39: kljub temu, da ima turška beseda *raja* prav navedeno slovensko ustreznico, v bolgarščini in srbsčini leksem *raja* karakterizira slovarksi konotativni (pejorativni) pomen, ki se nanaša na nemuslimansko prebivalstvo v turškem imperiju; besedi *čreda* pa v bolgarščini ustreza nevtralna beseda *stado*, ki le sekundarno lahko dobi negativen ekspresivni pomen).

V nekaterih primerih je pomen besede razložen fragmentarno, pri čemer se v posebnih kontekstih navajajo različne slovenske ustreznice; šele z njihovim združevanjem se lahko dobi celoten pomen besede (na primer *čaršija* – na »čaršiji« (na trgu) 14, *stara čaršija* (trg) in *trg in Bazar ali »čaršija«* 28 > tržnica: pomena *trg* in *tržnica* sestavljata celoten pomen *trgovska ulica ali trg*). Spet glede na kontekst rabe ima tuja beseda lahko dve ustreznici, izmed katerih naj bi bila ena nevtralna, druga pa stilistično zaznamovana (npr. *znamenita globoka pečina* (*jama*) in *še le po tretji postaji* (*Sičevo*) *prenehajo »strmeče čeri«* (*pečine*) *na obeh straneh železnične proge* 156).

V procesu transponiranja tuje kulturne leksike v besedilu lahko nastanejo pojavi polisemije v ciljnem jeziku – na primer beseda *zbor*: 1. mestni ali cerkveni praznik (*Vsak kraj ima navadno še svoj mestni praznik, svoj »zbor«* ... 92; *zbori* (*sabori*) *naroda po cerkvah in samostanih* 179); 2. srbska skupščina in predhodne strukture (*skupščina ali zbor* 179, *Državne zборе ali skupščine so sklicevali srbski vladarji* ... 179), 3. bolgarski parlament (*v bivšem plovdivskem sobranju* (*deželnem zboru*) 102, »*oblastno sobranje*« (*deželni zbor*) 16). Posebne pozornosti so vredni primeri, ko ima bolgarska ali srbska beseda leksikološko ustreznico v slovenščini, toda kljub temu Bezenšek navaja skupaj tujo in domačo besedo na načine, ki jih rabi pri označevanju brezekvivalentne leksike (središče *vrvarske* (*užarske*) obrtnosti 154, nosijo *zastavo* (*barjak*) 218, *Okrašenje ali lišp* ne sme manjkati 198, ne poznajo *krvnega maščevanja ali »osvete«* 193, *nevesta* (*buljka*) 218 itd.).

Ta, na prvi pogled, »odvečnost« tuje jezikovne substance (prav tako kot prej navedeni ideologemi v citatni obliki) v resničnosti usmerja k specifični funkciji glasovne plati tuje besede. Postaja signal različnosti pri določenih sestavinah pomenske strukture rabljenega leksema – na primer preko imitacije brezekvivalentnosti pri leksičnem paru *nevesta-buljka*, pride do dodatnega poudarka posebne vloge neveste v srbskem poročnem ritualu, ki je tudi prikazana v ustreznem enciklopedičnem opisu; na podoben način je poudarjena funkcija zastave v družinskih praznikih, maščevanje kot poseben vedenjski model itd. Tako je »ekvivalentna« leksika transponirana v cono brezekvivalentnosti, ki v navedenih primerih izvira iz enciklopedičnega pomena ustrezne besede. Preko uvajanja podobnega tipa ustreznice se pojem brezekvivalentnosti razširi do stopnje, v kateri lahko povzroči destrukcijo tradicionalnih leksikografskih pristopov do opisa poimenovanj kulturnih realij ali pa vsaj spodbudi iskanje novih rešitev na tem področju.

Bezenšek ugotavlja primere brezekvivalentnosti še v eni sferi uporabe »ekvivalentnega« besedišča, in sicer v pragmatiki. Navaja primere posebne uporabe splošnojužnoslovanskih besed v folklori in etiketi vsakdanjega občevanja kot odraz specifičnega sociokulturnega razvoja južnih Slovanov. Na primer beseda *brat* bi v vsakem dvojezičnem slovarju kakršnegakoli para južnoslovanskih jezikov imela ustreznico *brat*. Istočasno Bezenšek ugotavlja, da s to besedo v folklornem besedilu *nevesta* nagovarja ženina (*ona misli z besedo »brat« na svojega ženina, kteremu daje najmilejše ime, kar jih je poznala* 94); berač prosi gospode in preproste kmete

da bi ga darovali (*Daruj me, brate!* 187); politiki pozdravljajo narod (*brato, tj. bratje* 187). Prav tako je potrjena raba nazivov sorodnikov pri nagovarjanju v pogovornem jeziku, pri čemer se pred krstno ime doda »brate« ali »strino« 216, ali pa se samostojno rabijo *brate, striče, sestro, snaho* 187. Posebnosti nacionalne mentalitete motivirajo pomanjkanje polnopomenskih besed v vlogi moževih nagovorov žene pri Srbih in namesto tega rabo zaimka *ona* (*namesto po imenu jo mož kliče z besedico »ona«, medtem ko »Srbkinja veli svojemu možu s spoštovanjem »moj čovjek« (človek), tj. daje mu naslov, kateri se ženi v Srbiji nikoli ne prideva ...* 190).

Vprašanje prisotnosti slovenskega (in redkeje drugega tujega) kulturnega besedišča v besedilu je zrcalna plat vprašanja prodiranja bolgarskih in srbskih poimenovanj kulturnih realij. Vključno s prej opisanimi primeri postane jasno, da se tovrstne slovenske besede pojavljajo kot ekvivalenti ali kot ustreznice pri glosiranju in tudi v enciklopedičnih definicijah. Na ta način pride do olajšave pri semantični transformaciji in adaptaciji, ki omogočata usvajanje tujega kulturnega besedišča (*društvo sv. Klementa – ki je nekoliko podobno naši družbi sv. Mohorja* 79; *Kar sem namreč povedal pri bolgarskem »horu« gledé resnobe plesalcev, to velja tudi o srbskem »kolu«. Plesalci in plesalke igrajo resno in zmerno, a ni videti tako živahnega poskakovanja, kakor na pr. pri ogerskem »čardašu«* 186; *V obče je »hor« pri Bolgarih, kakor »kolo« pri Srbih in »labirint« pri Grkih, njih narodni ponos in njim posebna radost* 83; *V pesnih, ktere prepevajo na Jurijev dan, omenja se večkrat ime Lade, staroslovanske boginje, pri Slovencih znane tudi po imenu »Dida« (Didino leto)* 214).

Toda med tujimi in slovenskimi ustreznici ne pride do dosledne uveljavitve odnosov simetričnosti. Slovensko kulturno besedišče lahko razširi svojo pomensko strukturo, kadar začne poimenovati nekatere pojave iz bolgarskega in srbskega življenja, ki nimajo posebnih nazivov v bolgarščini in srbsščini: *kedar je mrzlo, obleče Bolgar jopo ali dolgo suknjo iz ovčje volne (šajak). Po zimi vzame navadno povrh še kozuh, kterega o grdem vremenu obrne, tako da so dlake zunaj. Če je posebno huda zima, priveže še na noge kozjo kožo, z dlakami navzven obrnjeno, in ako ga v tej postavi naglo zagledaš, moreš se prestrašiti grozne, »špic-parkeljnu« podobne prikazni* 52; *Izdelki iz lesa (ali po ribniško »suha roba«) niso kaj posebnega* 215.

*

Pri tipih semantičnega transponiranja bolgarskih in srbskih poimenovanj kulturnih realij in njihovi uveljavitvi v splošnem (neterminološkem) jeziku in/ali njihovi terminologizaciji v slovenski knjižni normi so opazne določene zakonitosti. Predvsem pri usvajanju tujih besed ni nepomemben na prvi pogled mehanični kriterij frekventnosti. Pogostnost rabe v besedilu je rezultat predhodne selekcije, pri kateri najprej pride do izločanja manjšega števila brez ekvivalentnega besedišča iz večje količine v izhodiščnem jeziku (sam izhodiščni sistem, ki ga konstruira avtor, je defektiven). Enkrat rabljene besede (glosirane ali definirane) nimajo možnosti, da

bi se uveljavile v rabi, lahko pa bi bile sprejete v slovenski terminološki sistem, kar je odvisno od drugih dejavnikov. Najbolj frekventne besede, ki jih avtor poudari kot ključne pojme ustrezne tuje kulture, imajo potencialno možnost uveljavitve tako v splošnem, kot v strokovnem jeziku. Slednje je v največji meri odvisno od tipa semantičnega transponiranja ustrezne besede, pri čemer se pojavljajo določene konfiguracije s predvidljivimi rezultati.

Če ima določena beseda, ki poimenuje kulturno realijo, visoko frekventnost, če je transponirana preko glosiranja (tj. dobi modificirano pomensko strukturo) ter je poleg tega rabljena tudi samostojno v besedilu, je njena uveljavitev v splošnem jeziku zelo verjetna (*džamija* 28, 33, 58; *čaršija* 16, 28; *minaret* 14, 21, 43, 160; *rakija* 85, 98, 95, 92, 219). Če ima določena beseda visoko ali srednjo frekventnost, je transponirana preko enciklopedičnega in/ali leksikološkega tipa definicije, in če hkrati obstajajo primeri njene samostojne uporabe, je terminologizirana (*tajfa*, *tajfadžija* 121–123, *spahija* 178, *ostén* 107, *mladoženik* 97, *odumvanje* 94) (Toda če ima na primer v bolgarščini določena beseda splošen in terminološki pomen, pri terminologizaciji v slovenščini beseda lahko zgubi svoj konotativni pomen, ki ga ima v splošni rabi v bolgarščini. Recimo, beseda *fanarijot* je v slovenščini terminologizirana. Nima dodatnega negativnega ekspresivnega pomena, ki pa je značilen za obrobje semantične strukture iste besede v bolgarščini v zvezi z grškofilsko orientacijo poimenovane socialne skupine.) Če je določena beseda frekventna in transponirana s pomočjo glosiranja in definicije, postane hkrati prvina splošnega in terminološkega jezika; eksplicirana besedotvorna produktivnost podstave in pogosti primeri samostojne rabe prispevajo k uspešnemu adaptiranju besede (*horó* 83, 90, 91, 92, 95, 97 itd.; *sobranije* 16, 26, 42, 21 itd.; *konstitucija* 42, 43 itd.). V celoti v knjigi prevladujejo primeri glosiranja in na podlagi tega – prodiranja tujega kulturnega besedišča v splošni jezik. V manjši meri pride do izraza tendenca ustvarjanja terminov: na bazi splošnega besedišča preko terminologizacije ali pa neposredno.

Tendence pri transponiranju kulturno zaznamovanega besedišča v knjigi A. Bezenška potrjujejo, da je brezekvivalentna leksika samo majhen del pojavov brezekvivalentnosti med jeziki – poenostavljen model skladnih binarnih odnosov, ki ga je vizualno in strukturno uveljavilo oblikovanje tradicionalnega prevodnega slovarja, v resnici prikriva zapletene neizomorfne odnose. Sam sistem poimenovanj kulturnih realij izhodiščnega jezika se po eni strani reducira ob predhodnem ocenjevanju in selekciji z vidika ciljnega jezika. Kot rezultat tega odpadejo določeni bolgarski in srbski leksemi, po drugi strani pa se doda »ekvivalentna« leksika, posebej v imitacijah dvojezičnih parov kulturnih leksemov. S svojo glasovno obliko tuja »ekvivalentna« beseda iz teh parov signalizira prisotnost določenih specifičnih komponent enciklopedičnega pomena ali pa usmerja k specifikam jezikovne rabe v pragmatični sferi (*nevesta* – *buljka*, *brat*). V procesu transponiranja se tudi slovenska brezekvivalentna leksika vključuje v sistem ustreznice ali opisov enciklopedičnega tipa. Hkrati pa, kot odraz posebne vrste prepletanja referenčnih svetov, ki je

vredna samostojnega preučevanja, slovenske kulturne besede lahko poimenujejo pojave, ki nimajo designata v bolgarščini in srbsščini (*špic-parkelj, suha roba*).

Pri adaptiranju leksike izhodiščnega jezika se v ciljnem jeziku izvajajo zapletene semantične transformacije, ki jih spremljajo primeri medjezikovne in znotrajjezikovne polisemije ter homonimije. Pri razlagi teh medjezikovnih delovanj bi bilo morda koristno upoštevati podatke iz asociativnih slovarjev jezikov v stiku. Če so obravnavani pojavi neposredno povezani z oblikovanjem meril, stereotipov in simbolov vsake nacionalne kulture, bi bilo pri analizi koristno uvesti metode in pristope semiotike in kognitivne lingvistike, lahko pa bi pomislili tudi na ločitev posebnega znanstvenega področja – lingvistične imagologije, podobne literarni imagologiji (Smolej 2002, Todorov 2000). Sodobno jezikoslovje bi moralo poiskati bolj adekvatne metodološke paradigme, da bi analiziralo zapletene jezikovne procese iz druge polovice 19. in začetka 20. stoletja. V obdobju dokončnega formiranja nacionalne samozavesti, ki se prepleta z zadnjim valom južnoslovenske vzajemnosti, delujejo originalni in navdušeni ustvarjalci, katerih prispevki še vedno niso v celoti razloženi. Mednje nedvomno sodi tudi slovenski publicist, pisatelj in prevajalec A. Bezenšek.

Literatura

- MASLOVA, V. A, 2001: *Lingvokul'turologija*. Moskva.
- MIHALJEVIĆ, Milica, 1998: *Terminološki priručnik*. Zagreb.
- OROŽEN, Martina, 2003: Oblikovanje slovenskega strokovnega izraza (Ob Cigaletovem nemško-slovenskem terminološkem slovarju). *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor. 259–278.
- SAJOVIC, Tomaž, 2004: Proteus – od pripovedne do opisne strukture, *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti (Obdobja 22)*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana. 239–252.
- SMOLEJ, Tone (ur.), 2002: *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti (imagološko berilo)*. Ljubljana.
- TODOROV, Veličko, 2000: »Znam gi az tjah!« *S'rbija i s'rbite v b'lgarskata literatura*. Sofija.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*. Ljubljana.
- ZAKRAJŠEK, Katjuša, 2002: Kulturno in zgodovinsko obarvano besedje in dvojezični slovar. *Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture (Obdobja 18)*. Ur. A. Derganc. Ljubljana. 423–431.
- ŽELE, Andreja, 2004: Aktualizacijsko širjenje/oženje pomenja ustaljenega besedja kot odraz besedilne različnofunkcijskosti. *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti (Obdobja 22)*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana. 133–148.